

СТАЛІСТЬ СПОСОБУ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

В.В.ЧУРПИТА, І.В.СЕРВЕЦЬКИЙ

Історія криміналістики свідчить про те, що вона пройшла у своєму розвитку декілька етапів: від описового, до аналітичного. На підставі цього стало можливим створення наукових теорій щодо криміналістичних закономірностей життєдіяльності людини.

Однією з таких закономірностей є спосіб вчинення злочину. В основі його лежить діяльність суб'єкта, яка несе на собі відбиток його індивідуального життєвого досвіду, психічного стану, індивідуальних здібностей, якостей, інтересів¹. Індивідуальні особливості особи відображаються в результатах праці і наслідках діяльності людини. Емпіричне пізнання цієї закономірності протягом багатьох років використовується в різних галузях знань людства, у тому числі для розшуку та викриття злочинців².

Із самого початку зародження криміналістики як наукової дисципліни спосіб скоєння злочину посів важливе місце серед об'єктів її дослідження.

Австрійський судовий слідчий, а в подальшому відомий вчений Г. Гросс (1847-1915 рр.) писав: "Криміналістика за природою своєю починається лише там, де кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння і покарання; формальне кримінальне право (процес) містить у собі правила застосування матеріального права. Але яким способом вчинюються злочини? Як дослідити ці способи і розкрити їх, які були мотиви вчинення такого, які мались на увазі цілі — про це все нам не говорять ні кримінальне право, ні кримінальний процес. Це складає предмет криміналістики"³.

У міру розвитку цієї науки складалися і розвивалися знання про спосіб вчинення злочину.

Велику увагу вивченню способів вчинення злочинів було приділено в роботах видатних учених-криміналістів минулого. Г.Ю. Маннс у 1921 р., визначаючи предмет криміналістики, писав, що ним є "по-перше,

Чурпіта Віктор Валентинович — кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри теорії держави, права та політики Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції;

Сервецький Іван Васильович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та практики оперативно-розшукової роботи, підполковник міліції.

способи вчинення злочинів, професійні особливості і побут злочинців (жаргон, забобони та ін.) і, по-друге, прийоми розслідування злочинів, включаючи ідентифікацію злочинців"⁴.

У 1925 р. І.М. Якимов зазначав, що криміналістика " має своїм предметом вивчення найбільш доцільних способів і прийомів використання методів природознавчих, медичних і технічних наук щодо розкриття злочинів і вивчення фізичної та моральної особи злочинця, а за мету ставить допомогу правосуддю в розкритті матеріальної істини в кримінальній справі"⁵.

Для ефективного вивчення способу вчинення злочину і використання цих даних для боротьби зі злочинністю необхідне науково обгрунтоване визначення поняття способу вчинення злочину. В криміналістичній літературі спосіб вчинення злочину описувався довгий час лише з позицій виявлення певної кількості його ознак, які потім реєструвались. У практичній діяльності органів внутрішніх справ, зокрема оперативних апаратів, нерідко спосіб, наприклад, крадіжки, характеризували лише способом проникнення у сховище, спосіб убивства – застосуванням знарядь (вогнестрільна, холодна зброя, підручні засоби та ін.). Відсутність єдиного теоретичного визначення поняття способу вчинення злочину, безсистемність у виборі криміналістичних ознак, способів, неповнота їх використання і, як результат, недостатня інформативність обліків знижували їхню дієвість, а вирішення інших криміналістичних завдань (тактичних і методичних), заснованих на даних про способи, практично не було забезпечено.

Починаючи з середини 60-х років ученими було проведено низку досліджень окремих способів злочинних дій, після чого з'явилась можливість розробки нового, більш повного і правильного уявлення про спосіб вчинення злочину, яке повністю відповідало тим криміналістичним завданням, які вирішуються і повинні вирішуватись за допомогою даних про способи злочинної діяльності.

Р.С. Белкін вважає, що основною причиною нерозробки класифікаційних питань у вченні про спосіб вчинення злочину була відсутність поняття професійної злочинності, а разом з цим і не було необхідності у вивченні способу вчинення злочину⁶.

Але, незважаючи на це, у науковців і практиків було розуміння, що злочинці вчинюють злочини професійно, тобто мають у цьому певні навички і вміння, стереотип поведінки. Застосований ними спосіб носить відбиток такого професіоналізму. У зв'язку з демократичними змінами, які відбуваються в нашому суспільстві, для учених-криміналістів з'явилась можливість реально підійти до проблеми вивчення організованої злочинності⁷.

Розробкою цих питань займалися учені-криміналісти ще в 60-х роках, але запропоновані ними методи боротьби, засновані на чіткій фіксації елементів способу вчинення злочину, не одержали необхідної підтримки.

Одними з перших учених-криміналістів післявоєнного періоду, які спеціально зайнялися проблемою вивчення і застосування даних про спосіб вчинення злочину, були О.М.Колесніченко і А.Н.Савченко. Вони писали: "Спосіб вчинення злочину — це все те, що характеризує дії злочинця при підготовці (пошук місця, предмета зазіхання, приготування знарядь і засобів, необхідних для здійснення злочинної мети, та ін.) вчинення злочину і заховання його слідів"⁸.

Займаючись розробкою цієї проблеми, О.М.Колесніченко пропонував розрізняти в методиці розслідування спосіб підготовки до вчинення злочину, спосіб безпосереднього скоєння злочину і спосіб його маскування, ґрунтуючись на тому, що дані дії можуть бути здійснені в різний час, різними способами і мати різне кримінально-правове значення. Але вже в наступних своїх роботах він формулював спосіб вчинення злочину інакше, а саме як "спосіб дій злочинця, що відбувається в певній взаємопов'язаній системі дій і прийомів підготовки, вчинення та приховування злочину"¹⁰.

Цієї ж точки зору на структуру способу вчинення злочину дотримувався і професор В. П. Колмаков, який займався проблемами розкриття злочинів проти життя і розрізняв способи підготовки, вчинення і приховування злочину. У спосіб вчинення злочину він включав не тільки дії чи бездіяльність, які направлені на досягнення злочинного результату, але і матеріальні предмети (знаряддя, засоби), за допомогою яких вчинено злочин; вибрані злочинцем місце і час вчинення злочину; навички, які застосовуються для проникнення на місце вчинення злочину; створення умов, сприятливих для злочинця. Приховування злочину він розглядав як дії, які направлені на маскування факту злочину і ліквідацію його слідів¹¹.

Думка про незалежне існування в загальній структурі способу вчинення злочину як безпосереднього способу його вчинення, так і його приховування, стала однією з перших точок зору на спосіб вчинення злочину в післявоєнний період розвитку теорії криміналістики і оперативно-розшукової діяльності.

За самостійне існування способу приховування і способу вчинення злочину висловився Б.М.Коврижних. При цьому він зробив застереження, що і той, і інші способи слід розглядати як структурні елементи інтегрального поняття "спосіб злочину", в яке він включав, крім указаних, і дії по підготовці до злочину¹². До висновку про те, що підготовка,

вчинення і приховування злочину є структурними частинами одного цілого, а саме — способу вчинення злочину, прийшов і В.О.Овечкін, який визначив спосіб вчинення злочину, " як сукупність способу приготування до злочину, способу вчинення і способу приховування злочину, які причинно обумовлені факторами зовнішнього середовища і якостями особи"¹³.

Близьку до цього точку зору обстоюють криміналісти, які включають дії по підготовці і приховуванню злочину у зміст поняття способу вчинення злочину, але не визнають за ними права на самостійне значення. Зокрема, в "Настільній книзі слідчого ", виданій в 1949 р., відзначалось, що складовою частиною способу вчинення злочину є спосіб приховування злочину¹⁴. Підтримуючи дану точку зору, Є.Д.Куранова визначає спосіб вчинення злочину як " комплекс дій по підготовці, вчиненню, приховуванню злочину, які обрані винним у відповідності з наміщеною метою і тими умовами, в яких здійснювався злочинний задум"¹⁵.

В іншому аспекті дану проблему розглядав Г.М.Мудьюгін, вважаючи, що спосіб вчинення злочину можна розглядати двояко: по-перше, в широкому змісті, включаючи в це поняття як саме вчинення, так і приховування злочину і, по- друге, у вузькому, маючи на увазі лише безпосереднє вчинення злочину. У випадках, якщо приховування сталося після вчинення злочину або не було необхідною умовою його скоєння, спосіб приховування можна вважати самостійним комплексом дій, які не входять у зміст поняття способу вчинення злочину¹⁶. Цю точку зору підтримував і В.Г.Танасевич¹⁷.

Дуже вдало, на наш погляд, класифікацію способів вчинення злочину розробив М.С.Уткін. Зокрема, він поділяє способи вчинення злочину на чотири типи:

- 1) повноструктурні, або найбільш кваліфіковані способи (підготовка, вчинення, приховування злочинів);
- 2) менш кваліфіковані, або відсічені першого типу (вчинення і приховування злочинів);
- 3) менш кваліфіковані, або відсічені другого типу (підготовка і вчинення злочинів);
- 4) некваліфіковані, або спрощені, які складаються лише із дій по вчиненню злочинів¹⁸.

Усеосяжно, на нашу думку, підійшов до розгляду питання про спосіб вчинення злочину, його структуру, використання знань про способи в розкритті, в розслідуванні і попередженні злочинів професор Г.Г.Зуйков, який займався розробкою даної проблеми. У 1970 р. він писав, що "структуру способу вчинення злочину створюють дії

по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину, які являють собою взаємопов'язаний комплекс дій"¹⁹.

У своїй роботі "Встановлення способу вчинення злочину"²⁰ Г.Г.Зуйков провів розподіл поняття способу вчинення злочинів у криміналістиці і традиційного поняття способу вчинення злочину в кримінальному праві та кримінальному процесі, підкреслюючи при цьому, що криміналістичне поняття способу значно ширше, далеко виходить за рамки об'єктивної сторони злочину. Тоді ж Г.Г.Зуйков запропонував своє визначення способу вчинення злочину, за яким це "детермінована умовами зовнішнього середовища і психофізичними властивостями особи система взаємопов'язаних дій (діяльність) по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину, пов'язаних із застосуванням знарядь і засобів, умов місця і часу, які відповідають меті здійснюваних дій"²¹.

Таке вирішення питання про зміст способу вчинення злочину на той період розвитку криміналістичної думки було цілком прийнятне для криміналістики.

Воно було зумовлено тим, що детермінуючі спосіб вчинення злочину фактори визначають зміст дій злочинця, які спрямовані не тільки безпосередньо на здійснення злочину, але також і на підготовку і приховування вчинення злочину. Внаслідок цього докази відносно особи злочинця, об'єктивної і суб'єктивної сторін вчиненого злочину можуть бути виявлені при проведенні слідчих дій, які відносяться до підготовки чи приховування злочину з не меншою ймовірністю, ніж при дослідженні слідів дій при безпосередньому вчиненні злочину. Включення у спосіб вчинення злочину дій незалежно від їх проміжної цільової спрямованості сприяє також найбільш повному виявленню ознак способу дій злочинця для ведення карток місцевих обліків та їх класифікації. В.М.Карагодін обґрунтував спосіб як сукупність дій, спрямованих на протидію розслідуванню, на ухилення від відповідальності. Ці дослідження створили базу для поглибленого підходу до даної проблеми, в тому числі і для уточнення поняття способу приховування, його відношення до способу вчинення злочину"²².

Г.Г. Зуйков стверджував, що за певних умов спосіб приховування може і не входити в спосіб вчинення злочину. Такі дії він назвав способом ухилення від відповідальності"²³.

Але не завжди спосіб вчинення злочину містить в собі достатньо характерні і ясно відображені дії злочинця по підготовці і приховуванню злочину. Це не може вплинути на теоретичну суть і зміст поняття способу, оскільки він повинен відображати відповідне явище дійсності у всій повноті його суттєвих, найбільш динамічних чи, навпаки, стабільних ознак.

Дії злочинця, спрямовані на здійснення мети, яка стоїть перед ним, взаємопов'язані таким чином, що не тільки характер дій, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину, визначає зміст підготовчих дій по приховуванню злочину. Зворотна інформація про результати підготовчих дій по вчиненню і приховуванню злочинів та досвід вчинення злочинів у минулому підказують суб'єкту характер дій по приховуванню злочину; які необхідно провести в період підготовки чи вчинення злочину. Про характер дій щодо підготовки до вчинення злочину та його взаємозв'язку з іншими діями можуть свідчити дані, одержані в результаті вивчення фактичного змісту повноструктурних способів дій злочинців.

Проаналізувавши шлях розвитку вчення про спосіб вчинення злочину з часу його визначення (суті) і до сучасних концепцій розуміння цього вчення, його ролі в загальній теорії криміналістики, ми прийшли до висновку, що, незважаючи на всебічність проведених раніше наукових досліджень, виникає ряд питань, які, на наш погляд, не знайшли свого відображення у вченні про спосіб вчинення злочину.

Чи стійкий спосіб у цілому або його частинах (підготовка, здійснення, приховування)? Чи можуть відомості про це ефективно використовуватись у практичній діяльності органів внутрішніх справ? У якій формі? Які відомості про способи використовуються в теперішній час і які шляхи їхнього більш ефективного використання? І, нарешті, які прийоми, що використовуються злочинцями-рецидивістами та застосовуються ними на різних стадіях вчинення злочину (підготовка, скоєння і приховування злочину) змінюються, тобто кількість їх при вчиненні аналогічних злочинів збільшується чи зменшується в залежності від кількості судимостей у особи, або ж залишаються в незмінному стані? Ці питання і складають основу дослідження сталості способу вчинення злочину.

У словнику С. І. Ожегова поняття "сталий" ("устойчивый") визначається як не схильний до коливань, постійний, стійкий²⁴.

Співвідношення сталості способів злочину і їхньої повторності при вчиненні злочинів у криміналістичній літературі як з точки зору теоретичного, так і практичного їхнього застосування розроблено не досить повно, хоч така розробка дає можливість ширше використовувати весь комплекс накопичених знань про способи вчинення злочинів при їх розкритті, розслідуванні і попередженні.

У зв'язку з цим доцільно розглянути деякі важливі властивості, які є суттю поняття сталості способу вчинення злочину.

Сталість способу вчинення злочину (його структурна сукупність: спосіб підготовки, здійснення і приховування) можна визначити як *властивість*

повторюватись за певних умов (об'єктивних чи суб'єктивних) для всього комплексу дій чи умисної бездіяльності злочинця при підготовці, вчиненні і приховуванні злочину або для суттєвих елементів (прийомів, деталей) цього комплексу дій.

Сталість способу, його прояви можуть мати місце як на всіх криміналістичних стадіях злочину (підготовка, здійснення і приховування), так і на окремих із них, наприклад, тільки при підготовці, тільки при вчиненні, тільки при приховуванні або ж у різній сукупності, наприклад, при підготовці і приховуванні тощо.

Питання щодо поняття сталості способу вчинення злочину розглядалися вченими-криміналістами Р. С. Белкіним, Г.Г.Зуйковим, В.П.Лавровим, І.М.Лузгіним та ін., які відзначали велике значення сталості для висунення версій, застосування криміналістичних обліків, для криміналістичної профілактики злочинів²⁵.

А ми спробуємо перш за все розкрити суть сталості способу і зупинимось на її характерних особливостях, які можуть сприяти швидкому розкриттю і успішному розслідуванню злочинів. Нами розглядається поняття сталості не в буквальному її розумінні, а як динамічний процес, пов'язаний з поступовим рухом (збільшенням чи зменшенням), або який характеризується приблизно однаковими показниками протягом певного часу, що дає можливість визначити тенденції щодо застосування злочинцями-рецидивістами тих чи інших прийомів способу вчинення злочину (чи способу злочину в цілому) на різних стадіях (підготовка, здійснення, приховування) його реалізації.

Прийом і спосіб співвідносяться як частина й ціле. У словнику прийом розуміється як окрема дія, рух²⁶. Тому прийом залежить від кратності вчинення злочинів і від суб'єктивних та об'єктивних факторів, які діють при вчиненні злочинів²⁷.

На нашу думку, можна поділити фактори, які впливають на ступінь сталості способу вчинення злочину, на:

а) ті, що характеризують особу злочинця – фізичні властивості; психічні властивості; професійний досвід; злочинний досвід; загальноосвітній рівень; набуті звички і нахили; фізичні вади особи;

б) елементи докримінальної, кримінальної і посткримінальної ситуацій, які виникають перед вчиненням, під час вчинення і після вчинення злочинів – вид скоєного злочину; конкретні обставини при підготовці, скоєнні і приховуванні злочину (місце, час, спосіб – у цілому); наявність співучасників злочину; вплив інших осіб (непередбачених обставин тощо).

Поняття сталості способу тісно пов'язане з повторюваністю дій при вчиненні злочинів. Імовірність сталості способу тим вище, чим більше

злочинів (особливо споріднених) здійснює конкретна особа (група), тим самим більш чітко визначається коло і число ознак, які характерні для одного злочинця або певного виду злочинів у цілому, що врешті-решт може сприяти встановленню особи, яка скоїла злочин. Якщо припустити, що це так, то сталість способу у злочинців-рецидивістів буде більш помітна, ніж в осіб, які вперше були засуджені за вчинення одного-двох злочинів. Однак сталість способу в осіб, раніше не засуджених, але які скоїли велику кількість споріднених злочинів, буде така ж висока, а може й вища, ніж у досвідченого злочинця-рецидивіста, який неодноразово був засуджений за різноманітні злочини.

Так, щодо приховування квартирних крадіжок злочинцями-рецидивістами нами виявлено декілька сталих прийомів: швидкий збут краденого незнайомим особам; використання штучно створених тайників; використання підроблених документів; вплив на потерпілих, свідків і слідчого; неправдиві свідчення на слідстві; зміна місця проживання; знищення матеріальних слідів злочину після його вчинення.

Застосування певних прийомів з кожною наступною судимістю особи зростає. Відповідно, з кожною наступною судимістю застосування інших прийомів має тенденцію до скорочення.

Сталість способу вчинення злочину багато в чому пов'язана з поняттям психологічної стійкості самої особи злочинця.

Психологічна стійкість особи зумовлена, з одного боку, безперервним процесом становлення і придбання нових властивостей у межах збереження своєї якісної визначеності²⁸, а з другого — з процесом простого пристосування особи до зовнішнього середовища, яке полягає в перебудові її внутрішніх процесів при зміні зовнішніх умов у певних межах з метою забезпечення своєї цілісності, без зміни структури²⁹.

Конкретним проявом сталості поведінки особи, у тому числі і при вчиненні злочинів, визначенням її направленості можуть виступати такі поняття, як мотив і мета, які є ведучими регуляторами, що визначають всі складові частини поведінки особи.

При цьому в загальному вигляді мотив — це відображення потреби, яка діє як об'єктивна закономірність, виступає як об'єктивна необхідність, а ціль поведінки являє собою ідеальне уявлення його майбутнього результату, яке як закон визначає характер і способи вчинків людини. Можна припустити, що мотив і ціль прямо пов'язані зі способом вчинення злочину, тобто в якійсь мірі обумовлюють його. Більше того, ми вважаємо, що у злочинців — рецидивістів, особливо у тих, що вчинюють однорідні злочини, може виникати стійка мотивація своїх дій, які здійснюються певним способом, відображають психічні і фізичні особливості особи, злочинний і професійний

досвід, ситуаційні особливості в момент вчинення (підготовки, приховування) злочину. Сукупність звичок людини визначає ту сферу її поведінки, яка не потребує свідомих вольових зусиль для виконання певних актів, здійснюваних автоматично, "за звичкою". В будь-якому процесі діяльності є й елемент звички, навичок, який, звичайно, не помічається суб'єктом, і елемент необхідності, примусовості, і елемент вільного вибору³⁰.

Вивчаючи співвідношення автоматизованих і свідомих дій особи, можна до певної міри судити про якість обов'язкової сталості ознак її поведінки при вчиненні злочину, а при систематизації цих ознак можна в більшій чи в меншій мірі говорити про пошук злочинця за цими ознаками.

Деякі дослідження, пов'язані з проблемами стійкості поведінки людини, проведені вченими-психологами, в багатьох випадках підтверджують правильність висновків відносно причин сталості способу вчинення злочину, пов'язуючи її в першу чергу з особливостями, що впливають із психічного складу особи³¹.

Важливе положення, яке торкається змісту сталості способів вчинення злочинів, відзначав О.М.Колесніченко. Він писав: "Коли злочинцю з тих чи інших причин вдається деякий час залишатися невідомим і здійснювати нові злочини, спосіб, яким він діє, набуває деяких змін. Злочинець, припускаючи, що може бути встановлений, своєрідно вдосконалює знаряддя, способи дій. Важливо при розслідуванні враховувати певні відмінності при загальній подібності способів злочинів. Ці відмінності не завжди свідчать про вчинення злочинів різними особами і можуть пояснюватись з'явленням нових знарядь скоєння злочину, співучасників, чи навпаки, розпадом злочинської групи і т.ін."³²

Вчинення злочинів способами, що повторюються з більшою чи меншою кількістю стійких ознак, являють собою вид поведінки, яка повторюється і підлягає загальним законам, у відповідності з якими діяльність людини набуває певного змісту і форми.

І.М. Сеченов відзначав: "...питання щодо повної залежності найневимущеніших із невимущених вчинків від зовнішніх і внутрішніх умов людини вирішено ствердно. Звідси ж випливає, що при одних і тих же внутрішніх і зовнішніх умовах діяльність людини повинна бути одна ж і та"³³.

Детермінованість умовами зовнішнього і внутрішнього середовища пояснює не тільки певну поведінку людини, але і продовження цієї поведінки, в повному обсязі чи часткове повторення її актів у залежності від збереження чи зміни детермінуючих умов.

"Повторюваність явищ, — пише Б.М.Кедров, - перебуває в прямій залежності від відтворювання умов: чим точніше і повніше вони можуть бути відтворені в ході подальшого історичного, природного чи духовного

процесу, тим більш повно і точно будуть повторюватись і відповідні явища"³⁴.

Головний недолік і причина багатьох неясностей, які виникають при дослідженні структури способу вчинення злочину, впливає, на наш погляд, з того, що при з'ясуванні цього питання недостатньо використовуються дані про загальні закономірності і структуру людської поведінки. Людську поведінку вивчають різні науки (філософія, політекономія, етика, психологія, педагогіка, соціологія, право), але в кожній з них є свій аспект вивчення.

Людська поведінка при цьому завжди має ситуативно пристосований щодо детермінуючих факторів характер. Іншими словами, люди регулюють і спрямовують свою поведінку з урахуванням психічних і фізичних даних особи, пристосовуючись до вимог обставин, умов місця і часу, набутого професійного, у тому числі і злочинного, досвіду, особливостей природного і соціального середовища, використовуючи певні можливості для задоволення своїх потреб, досягнення бажаних цілей. Отже, спосіб вчинення злочину несе на собі відображення впливу перелічених вище факторів, у чому і полягає їх детермінуюча роль.

*А*наліз міркувань та висловлювань, які містяться в літературі, дозволяє зробити висновок, що автори, користуючись поняттям "спосіб", забувають про його багатозначність, якої можна уникнути, тільки ставлячи кожного разу перед собою запитання: про спосіб чого в даному разі йде мова? Не піддаючи сумніву висновки Г.Г.Зуйкова відносно структури вчинення злочину, на наш погляд, професор Р.С.Белкін припускає самостійне існування за певних умов способу приховування злочину, який не входить до структури способу його вчинення³⁵. Такою умовою є відсутність єдиного злочинного задуму, який охоплює всі стадії злочинної діяльності.

Урешті-решт до цього висновку приходять і Г.Г.Зуйков³⁶. Аналогічної точки зору відносно місця способу приховування злочину в загальній структурі способу вчинення злочину дотримуються професори В.П.Лавров і І.М.Лузгін³⁷.

До вказаної точки зору приєднуємося й ми і вважаємо, що до вчинення злочину злочинець діє розраховано, спираючись на знання та інтелектуальну спроможність, психічні особливості, а після вчинення злочину його дії ґрунтуються на інтелекті, але обов'язково включають у себе психічні закономірності особи злочинця.

Криміналістичне поняття способу дій по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину не слід змішувати з кримінально-правовим. Якщо кримінально-правову відповідальність тягнуть за собою ті підготовчі дії, які самі є кримінальним діянням, то криміналістичне значення мають всі

підготовчі дії, що входять в єдиний комплекс дій, які складають спосіб вчинення злочину³⁸. Для криміналістів це має принципове значення і лише підкреслює той факт, що спосіб вчинення злочину не тільки займає вихідне положення в процесі доказування, але і служить свого роду орієнтиром напрямку і меж дослідження створеного для розробки тактики слідчих дій, версій і, нарешті, для визначення конкретної методики попередження і розкриття злочинів.

При розслідуванні злочинів необхідно використати саме весь комплекс наявних свідчень про підготовчу діяльність підозрюваних осіб, що, у свою чергу, допоможе слідчому і оперативному працівнику змодельовати недостатні ланки механізму вчинення злочину. Даною інформацією можна розпоряджатись при наявності в органах внутрішніх справ відповідних матеріалів, у тому числі й облікових, де знайшла б своє відображення підготовча діяльність осіб, раніше засуджених; причому чим повнішою і різнобічнішою буде інформація, тим більш об'єктивну картину про спосіб злочину в цілому матимуть у розпорядженні слідчий і оперативний працівник. Дана теза підтверджується і результатами проведеного нами дослідження сталості способу в період підготовки до вчинення злочину, щодо виявлення окремих стійких прийомів способу підготовки і подальшого їх використання в розкритті злочинів.

Таким же чином кримінально-правове значення мають лише ті дії по приховуванню злочину, які самі є діянням, за яке передбачено кримінальне покарання, і які вказані в диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу, що підлягає застосуванню разом з нормою, яка описує основний злочин або містить самостійний склад злочину. Криміналістичне значення мають всі дії, спрямовані на приховування злочину, незалежно від того, мають вони чи ні самостійне кримінально-правове значення.

Маючи інформацію про різноманітні способи приховування злочинів, з урахуванням особливостей даної місцевості, і знову ж таки за наявності відповідного обліку щодо способу приховування злочинів раніше засудженими особами, слідчий та оперативний працівник одержать реальну можливість, знаючи спосіб приховування злочину, перейти до його розкриття.

Спосіб приховування злочину – це комплекс умисних дій злочинця та інших зацікавлених у приховуванні злочину осіб, направлених на перешкодження встановленню обставин вчинення злочину (в широкому значенні цього слова) або особи, що його скоїла. В даному випадку під обставинами вчинення злочину ми розуміємо мотив, ціль, спосіб, час, місце й інші обставини, знання яких правоохоронними органами може сприяти розкриттю і розслідуванню злочинів.

У кримінально-процесуальному значенні спосіб вчинення злочину визначають як " комплекс здійснюваних злочинцем у певній послідовності дій, які призводять до злочинного результату"³⁹. Подія злочину не може вважатись досить повно виявленою, якщо не встановлений спосіб його вчинення. Тому частину дій злочинця складають обставини, які потрібно доказувати. Інші можуть бути віднесені до обставин, які мають значення для справи, в якій вони згадуються. Це означає, що спосіб вчинення злочину складає як дії, що відносяться до обставин, які входять у предмет доказування, так і інші дії, які мають те чи інше процесуальне і навіть тільки орієнтовне значення для правильного вирішення справи. За допомогою останніх встановлюються проміжні факти, які в подальшому можуть виступати як побічні докази або навіть як система достовірних доказів вини підозрюваного.

Криміналістика вивчає спосіб вчинення злочину як складне явище дійсності на основі пізнання закономірностей його формування, причин і форм його повторюваності; розробляє засоби, прийоми і методи виявлення, збирання і дослідження доказів відносно способу вчинення злочину і особи злочинця. При цьому пізнання способу в криміналістиці і оперативно-розшуковій діяльності розглядається "як метод практичної діяльності, шлях встановлення істини по конкретній справі, розслідування якої йде від встановлення способу вчинення злочину до його розкриття"⁴⁰, до виявлення особи злочинця і всіх тісно пов'язаних з нею факторів підготовки, вчинення і приховування злочину.

У методиці розслідування відомості про способи вчинення злочинів концентруються, групуються і узагальнюються. На цій основі досліджуються фактори, під впливом яких способи складаються, видозмінюються, повторюються стосовно до певних видів злочинів. Наукове узагальнення і типізація способів і факторів, які використовуються злочинцями, служать відправним моментом для розробки ефективних методів розкриття злочинів, прогнозування нових способів злочинних дій.

Щодо визначення поняття способу вчинення злочину між спеціалістами в галузі кримінального права і криміналістики існують деякі розбіжності, які найчастіше торкаються обсягу необхідної інформації і елементів, з чого і складається сам спосіб у криміналістичному розумінні.

Обставини, які відносяться до структури факторів, із яких складається спосіб, можна розділити на зовнішні і внутрішні. Зовнішні – це ті, які знаходяться в зовнішньому середовищі, а внутрішні – у самій особі злочинця.

Зовнішні фактори складають, перш за все, предмет зазіхання, який володіє сукупністю рис, і певною мірою він визначає спосіб дії, об'єктивну

сторону, в якій здійснюється злочин, включаючи сюди фізичні умови, існуючі в даний час, у певному місці, наявність чи відсутність об'єктивного зв'язку між злочином і об'єктом злочинного зазіхання. Зовнішні фактори мають відносну стійкість і можуть змінюватись або в ході діалектичного розвитку, або в результаті вольового втручання в їхній хід. Об'єктивні обставини, в яких у минулому здійснювався злочин, у цілому можуть зберегтись, але окремі їх елементи видозмінюються чи перестають існувати взагалі, а замість них з'являються нові, з урахуванням яких злочинець і здійснює свої наміри.

Вивчення зовнішніх факторів при розслідуванні конкретного злочинного діяння відіграє велику роль в аналізі кримінально-правового аспекту зміни безпосереднього об'єкта злочинного зазіхання⁴¹ і способу вчинення злочину. Ступінь злочинної зміни суспільних відносин, що встановлюється при аналізі способу вчинення злочину, є двоєдиним завданням дослідження соціальної властивості злочинних дій і наслідків, в яких відображаються результат злочинної зміни в суспільних відносинах і шкода, нанесена конкретним учасником відносин. Це є суто криміналістичний аспект.

Тільки при порівняльному вивченні вказаних двох станів обставин подій можна виявити ті конкретні зміни, які характерні для способу дії злочинця, ступінь впливу зовнішніх факторів на механізм слідоутворення і причинний зв'язок між способом і результатом дії.

Зовнішні фактори впливають через посередництво внутрішніх факторів, тобто через психічний стан і властивості, погляди, почуття, думки, знання злочинця, які в кінцевому результаті детермінуються умовами зовнішнього середовища і вибірково визначають значення явищ дійсності, які впливають на вибір рішень особою, що вчинює злочин. До числа психічних властивостей особи, які беруть участь у детермінації способу і відображаються посередньо зовнішніми обставинами, відносяться риси характеру, навички, уміння, звички⁴².

Внутрішні фактори, детермінуючи способи вчинення злочину, як і зовнішні, мають відносну сталість і в той же час змінюються. За своєю структурою внутрішні детермінанти можна умовно розділити на дві групи. Перша – це навички і звички, набуті при спеціальних тренуваннях, які обумовлені цілями злочину. Такі навички прийнято називати навичками злочинного характеру. Друга група – це професійні навички, властивості набутих особою якісних характеристик без зв'язку зі злочинними проявами в процесі суспільно корисної діяльності. Вони можуть бути застосовані і в разі здійснення правомірних дій.

Отже, криміналістичне поняття способу вчинення злочину за своїм обсягом набагато ширше кримінально-правового і процесуального. Разом з тим криміналістичний аналіз способу неможливий без урахування об'єктивних показників ступеню суспільної небезпеки злочинних проявів і характеристики доказів цих проявів як одного із елементів, які складають структуру предмета доказування (процесуальний аспект). Криміналістичне трактування способу припускає більш широке тлумачення всіх структурних його елементів, включаючи правовий і процесуальний аспекти. Це важливо як для більш чіткого визначення структури власне способу, так і для показу функціональної значущості останнього в системі криміналістичної характеристики злочину.

Саме змістовне поняття "спосіб вчинення злочину" інформативно не включає в себе такі структурні одиниці способу, як "спосіб підготовки злочину" і "спосіб приховування злочину", несучи інформацію лише про "спосіб вчинення злочину", тобто про одну із структурних частин поняття способу.

Виходячи з результатів проведеного нами аналізу структури способу вчинення злочину і сучасних тенденцій її тлумачення вченими-криміналістами, які займаються даною проблемою, ми дійшли висновку, що спосіб вчинення злочину — це система детермінованих об'єктивними і суб'єктивними факторами взаємопов'язаних дій особи по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину, які відповідають цілі здійснюваного злочину, об'єднані загальним задумом, і які в залежності від ситуації виконуються в повному обсязі чи частково.

Останнім часом намітились певні тенденції щодо подальшого використання даних про спосіб вчинення злочину. На наш погляд, тут можна виділити такі напрямки:

- робота по виявленню і вивченню нових способів вчинення злочинів, що буде запорукою швидкого і повного їх розкриття;

- автоматизація (на основі ЕОМ) обліку за способом вчинення злочинів, починаючи від обліків на місцях і закінчуючи централізованим обліком;

- удосконалення змісту обліків за способом вчинення злочинів з використанням найбільш істотних рис, притаманних способу на різних стадіях діяльності злочинців;

- підвищення ефективності використання всіх виявлених стійких ознак способу вчинення злочинів у подальшому розслідуванні.

На організаційно-управлінському рівні слід вжити таких заходів:

- на основі паспортних підрозділів створити облікові підрозділи, на які покласти всю облікову роботу ОВС із застосуванням електронної техніки. З цією метою, на наш погляд, доцільно ввести централізований автоматизований облік громадян України зі створенням банку даних на

всіх раніше засуджених осіб, із вказівкою їх психічних ознак (темпераменту, характеру тощо);

– створити централізований банк даних на нерозкриті злочини.

Оперативну інформацію, що надходить відносно виявлених осіб, які здійснюють злочини певним способом, як і про факти злочинів, вчинених певним чином, опрацювавши, можна було б направляти в ІБ ГУВС-УВС для порівняння (використовуючи дані обліків за способом вчинення злочинів, які вже є в цьому підрозділі).

Отже, криміналістична теорія про сталість способу вчинення злочину потребує досконального вивчення, ретельного аналізу, подальшої розробки з наступним використанням одержаних даних у попередженні та розкритті злочинів.

¹ Див.: Тютин В.С. О природе образа. М.: Высшая школа, 1963. С.99.

² Див.: Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений. М.: Высшая школа МВД СССР, 1970. С.5.

³ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. СПб, 1908. Цит. за: Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. Саратов: Саратов. госуниверситет, 1986. С.7-8.

⁴ Маннс Г.Ю. Криминалистика как прикладная дисциплина и предмет преподавания //Труды профессоров и преподавателей Иркутского государственного университета. Отдел 1. Вып.2. Иркутск, 1921. С.147. Цит. за : Белкин Р.С. Там же. С.8.

⁵ Якимов И.Н. Криминалистика. М.: НКВД РСФСР, 1925. С.3.

⁶ Див.: Курс советской криминалистики. Т.2. Частные криминалистические теории. М., 1978. С.159.

⁷ Див.: Закон України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" // Урядовий кур'єр. 1993. 12 серпня.

⁸ Колесниченко А.Н., Савченко А.Н. К вопросу о понятии способа совершения преступления в криминалистике // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. Вып. 2. Душанбе, 1962. С.62.

⁹ Див.: Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Харьков, 1965. С.18.

¹⁰ Колесниченко А.Н. Там же. С.9.

¹¹ Див.: Колмаков В.П. Значение для расследования точного установления способов совершения и сокрытия преступлений против жизни // Труды Харьков. гос. мед. ин-та. Вып. 5. Харьков, 1956. С. 193-196.

¹² Див.: Коврижных Б.Н. Деятельность органов прокуратуры по делам о нераскрытых убийствах. Автореф. дис. ... канд. юр. наук, Харьков, 1969. С. 14.

¹³ Овечкин В.А. Общие положения методики расследования преступлений, прикрытых инсценизациями. Харьков, 1975. С.5.

¹⁴ Див.: Настольная книга следователя. М.: Госюриздат., 1949. С.634.

¹⁵ Куранова Е.Д. Об общих положениях методики расследования отдельных видов преступлений // Вопросы криминалистики. М.: Госюриздат, 1962. № 6-7. С. 165.

¹⁶ Див.: Васильев А.Н., Мудьюгин Г.Н., Якубович Н.А. Планирование расследования преступлений. М.: Госюриздат., 1957. С.66.

¹⁷ Див.: Танасевич В.Г. Проблемы борьбы с хищениями государственной и общественной собственности. Дис. ... док. юрид. наук. М. 1967. С.123.

- 18 Див.: Уткин Н.С. Особенности расследования и предупреждения хищений в потребительской кооперации. Свердловск, 1975. С.6.
- 19 Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений. М.: ВШ МВД СССР, 1970. С. 74.
- 20 Див.: Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступления. М.: ВШ МВД СССР, 1970. С. 5-7.
- 21 Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений. М.: ВШ МВД СССР, 1970. С. 84.
- 22 Див.: Карагодин В.Н. Способы сокрытия преступлений, их криминалистическое значение, методы распознавания и преодоления: Дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1982.
- 23 Див.: Зуйков Г.Г. Способы сокрытия преступлений и уклонения от ответственности // Способы сокрытия следов преступлений и криминалистические методы их установления. М.: Академия МВД СССР, 1984. С. 20-33.
- 24 Див.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1985. С. 730.
- 25 Див.: Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т.3. М.: Академия МВД СССР, 1979; Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступлений. М., 1970; Лузгин И.М. Сущность формы проявления и приемы сокрытия следов преступления // Сб. науч. тр. МФЮЗО при Академии МВД СССР. М., 1987.
- 26 Див.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1985. С. 510.
- 27 Див.: Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. М., 1982; Селиванов Н.А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Соц. законность, 1977. № 2.
- 28 Див.: Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и преступность. М., 1972. С. 41.
- 29 Див.: Сетров Н.И. Принцип системности и его основные понятия // Проблемы методологии системного исследования. М., 1980. С.53.
- 30 Див.: Ломов Б.Ф. Методологические вопросы психологии. М., 1984. С.206-217.
- 31 Див.: Кон М.С. Социология личности. М.: Политиздат, 1967. С. 309.
- 32 Колесниченко А.Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: Дис. ... док. юрид. наук. Харьков, 1967. С.169-170.
- 33 Сеченов И.Н. Избранные произведения. М.: Учпедгиз., 1953. С. 114.
- 34 Кедров Б.Н. О повторяемости в процессе развития. М.: Политиздат, 1961. С. 6.
- 35 Див.: Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т.3. С.231.
- 36 Див.: Зуйков Г.Г. Способы сокрытия преступлений и уклонения от ответственности. // Способы сокрытия следов преступлений и криминалистические методы их установления. С. 20-33.
- 37 Див.: Лавров В.П. Некоторые научные аспекты изучения способов сокрытия преступлений // Там же. С. 34 - 41. Лузгин И.М. Сущность, формы проявления и приемы сокрытия следов преступления // Там же. С. 13- 19.
- 38 Див.: Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступления. С. 78.
- 39 Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1973. С. 169.
- 40 Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступления. С. 12.
- 41 Див.: Коржанский Н.И. Понятие непосредственного объекта преступления // Сов. гос. и право. 1978. № 1. С.84 - 88.
- 42 Див.: Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. М., 1973. С. 200-205; Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступления. С. 13.